

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 3, No. 67, Autumn 2025

Received: 28/01/2025

Accepted: 03/05/2025

Two Narratives of Two Redactions of the *Khwadāynāmag* in the Sources of Hamza al-Isfahani

Seyed Ali Mahmoudi Lahijani

Ph.D. Graduate, Department of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
Mahmoudi4324@gmail.com

Abstract

The *Khwadāynāmag* was translated multiple times from Middle Persian to Arabic during the early Islamic period. Islamic historians used these Arabic translations to document the history of Iranian kings. Various excerpts from the *Khwadāynāmag* appear in historical texts, leading to two contrasting perspectives about the book. The first considers it a detailed work with multiple versions, while the second sees it as a concise book limited to a list of kings and brief historical narratives, with several manuscript copies. Considering these two views, the present study analyzes the chronology of Sassanid kings as presented in historical texts from the first four centuries of Islam. By focusing on Hamza al-Isfahani's *Ta'rīkh sinī mulūk al-arḍ wa'l-anbiyā*, it aims to address the following two research questions: 1) Was the chronology of Sassanid kings in Islamic-era texts derived from the Middle Persian *Khwadāynāmag*? 2) Were the differences in the chronologies due to varied versions of the *Khwadāynāmag* or discrepancies in its manuscripts? Comparing the Sassanid king lists in historical texts reveals four groups and three distinct narratives. The first narrative corresponds to a *Khwadāynāmag* compiled during Khosrow Anushirwan's reign and later copied with additional content up to the Islamic period. The second narrative pertains to another version of the *Khwadāynāmag*, likely compiled near the advent of Islam or during the first Islamic century. Hamza al-Isfahani's sources reflect a combination of both narratives, although the second version appears more influential.

Keywords: *Khwadāynāmag*; *Siyar mulūk al-Furs*; Chronology of the Sassanid Kings; Hamza al-Isfahani; *Ta'rīkh sinī mulūk al-arḍ wa'l-anbiyā*

Introduction

One of the main sources for historians to refer to the history of ancient Iran has been the *Khwadāy-nāmag*. It seems that for the first time, Abdullah ibn al-Muqaffa' (d. 142 AH) translated this book from Pahlavi into Arabic and titled it *Siyar mulūk al-Furs* or *Khodāynāmeḥ fi al-Siyar*. Hamza al-Isfahani (d. 360 AH) also mentioned other translators, who most likely translated the *Khwadāynāmag* from Pahlavi into Arabic, including *Siyar mulūk al-Furs* translated by Muhammad ibn Jahm al-Barmaki, *Tārīkh mulūk al-Furs* extracted from the treasury of al-Ma'mun, *Siyar mulūk al-Furs* translated by Zādūyah ibn Shāhwayh al-Isfahani, *Siyar mulūk al-Furs* translated or compiled by Muhammad ibn Bahrām ibn Matyār al-Isfahani, *Tārīkh mulūk Bani Sāsān* translated or compiled by Hishām ibn Qāsim al-Isfahani, and the book *Tārīkh mulūk Bani Sāsān* edited by Bahrām ibn Mardānshāh. This narrative by Hamza al-Isfahani is particularly significant, as evidence suggests that he directly used the *Siyar Mulūk al-Furs* without intermediaries to compile the chronology of Iranian kings. Therefore, by carefully examining the narrative of Hamza al-Isfahani and the chronologies he included in his book *Tārīkh Sinī Mulūk al-Arḍ wa al-Anbiyā*, valuable information about the *Khwadāynāmag* in Pahlavi and its translations can be obtained.

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2025.144174.2426

Materials and Methods

The present study employs the document analysis method, comparing the chronology of the Sassanid kings in historical books from the first four centuries of the Islamic period. This comparison reveals four groups and three distinct narratives. Based on this classification and considering different viewpoints regarding the *Khwadāynāmag* in Pahlavi, the following two research questions were addressed: 1) Was the chronology of the Sassanid kings in the books of the first four centuries of the Islamic period derived from the *Khwadāynāmag* in Pahlavi? 2) Were the differences in the chronology of the Sassanid kings due to different versions of the *Khwadāynāmag*, or were they the result of differences in the manuscripts of this book? To answer these questions, the author focused on the first narrative (Bahrām Mōbad, Ya'qūbī, Ṭabarī), the second narrative (Ibn Qutayba, Eutychius, al-Maḡdīsī, Abū al-Faraj al-Zanjānī), and a combination of the first and second narratives (al-Mas'ūdī, Hamza al-Isfahani, al-Bīrūnī).

Research Findings

The First Narrative

Ṭabarī provides several chronologies for the Sassanid kings, one of which aligns with the narratives of Ya'qūbī and Bahrām Mōbad. The similarities and differences between Ṭabarī's and Bahrām Mōbad's narratives suggest that Ṭabarī did not use Bahrām Mōbad's method directly but rather relied on a translation of a source that was also accessible to Bahrām Mōbad. A noteworthy point is the similarity between the chronologies of Bahrām Mōbad, Ya'qūbī, and Ṭabarī and the narrative of Agathias (532-580 CE). Agathias, based on a translation by Sergius of Armenia of Khosrow Anushirvan's royal annals, refers to the chronology of the Sassanid kings. Since these chronologies are drawn from official Sassanid state documents, and the narratives of Bahrām Mōbad, Ya'qūbī, and Ṭabarī closely resemble them, it can be concluded that a version of these documents was present in the Pahlavi *Khwadāynāmag*, which subsequently made its way into Bahrām Mōbad's book, the Arabic translation of the *Khwadāynāmag*, and later into Ya'qūbī and Ṭabarī's works.

The Second Narrative

The similarity between the chronologies of Ibn Qutayba and Sa'd ibn Batriq (Eutychius) indicates that both authors used the same source. Similarly, the narratives of al-Maḡdīsī and Abū al-Faraj al-Zanjānī also resemble those of Ibn Qutayba and Eutychius, suggesting that al-Maḡdīsī and Abū al-Faraj al-Zanjānī either extracted the Sassanid king chronologies from Ibn Qutayba's *Al-Ma'ārif* or from a source that was available to Ibn Qutayba.

A Combination of the First and Second Narratives

The chronology of the Sassanid kings in the works of al-Mas'ūdī, al-Bīrūnī, and Hamza al-Isfahani combines elements from both the first and second groups. Among the authors of this group, Hamza al-Isfahani's narrative is particularly important because it includes a mixture of the first group (Bahrām Mōbad, Ya'qūbī, Ṭabarī) and the second group (Ibn Qutayba, Eutychius, al-Maḡdīsī, Abū al-Faraj al-Zanjānī). This shows that both narratives existed in the *Siyar mulūk al-Furs* and, consequently, were both present in the Pahlavi *Khwadāynāmag* manuscripts.

Discussion of Results and Conclusions

Most of Hamza's sources (the *Siyar al-Mulūk*) were translations of the Pahlavi *Khwadāynāmag*. The first group's narrative strongly resembles the chronologies in Agathias' narrative, and it can be inferred that this narrative is associated with a version of the *Khwadāynāmag* compiled during the political, cultural, and social climate of Khosrow Anushirvan's reign. After Khosrow Anushirvan's reign, the Zoroastrian priests added the stories and narratives of the reigns of Hormizd, Khosrow Anushirvan's son, through to Yazdgerd III, and manuscript copies of this version were made until the Islamic period. During the Islamic period, Bahrām ibn Mardānshāh, the Zoroastrian priest from the province of Fars, obtained copies of this *Khwadāynāmag* and, using it, corrected the chronology of the Iranian kings. Additionally, Ya'qūbī and Ṭabarī used the Arabic translation of this *Khwadāynāmag* to record the reign years of the Sassanid kings.

The second group's narrative likely pertains to a later compilation of the *Khwadāynāmag*, probably created near or during the early Islamic period. This later compilation was probably revised based on the previous edition and adjusted according to the social and political conditions and needs at the end of the Sassanid Empire or the early Islamic period. Since the chronologies in Hamza al-Isfahani's work mostly align with this group, it can be deduced that many authors of the *Siyar al-Mulūk* used manuscripts of this version of the *Khwadāynāmag*. Therefore, the number of manuscripts of this version of the *Khwadāynāmag* must have been greater in the early Islamic period, and translators likely relied more on this later edition for their translations.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۶۷)، پاییز ۱۴۰۴ ص ۹۵-۱۱۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۱۱/۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۱۳

مقاله پژوهشی

دو روایت از دو تدوین *خدای‌نامه* در منابع حمزه اصفهانی

سید علی محمودی لاهیجانی * ، دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران
mahmoudi4324@gmail.com

چکیده

کتاب *خدای‌نامه* (خودای‌نامگ) یکی از منابع تاریخی ایران باستان به شمار می‌رود که در اوایل دوره اسلامی بارها از پهلوی به عربی ترجمه شده است. تاریخ‌نگاران دوره اسلامی از ترجمه‌های عربی این کتاب برای نگارش تاریخ پادشاهان ایران استفاده کرده‌اند. از *خدای‌نامه* مطالب متفاوتی در متن‌های تاریخی دیده می‌شود که دو دیدگاه متفاوت را درباره این کتاب به وجود آورده است: دیدگاه نخست، *خدای‌نامه* را اثری مفصل با تحریرهای گوناگون (شاهی، دینی و پهلوانی) می‌داند؛ درحالی‌که دیدگاه دوم، آن را کتابی مختصر و محدود به فهرست شاهان و روایت‌های کوتاه تاریخی به شمار می‌آورد که نسخه‌های خطی بسیاری داشته است. با در نظر گرفتن این دو دیدگاه، در این پژوهش به روش تحلیل اسناد، سال‌شمار شاهان ساسانی در متن‌های تاریخی چهار قرن نخست اسلامی مقایسه شده و با تمرکز بر روایت حمزه اصفهانی در کتاب *تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء* کوشش شده است تا به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود: آیا سال‌شمار شاهان ساسانی در کتاب‌های دوره اسلامی برگرفته از *خدای‌نامه* پهلوی بوده است؟ تفاوت سال‌شمار شاهان ساسانی ناشی از تحریرهای مختلف *خدای‌نامه* بوده یا ناشی از تفاوت در نسخه‌های خطی این کتاب بوده است؟ مقایسه سال‌شمارهای شاهان ساسانی در متن‌های تاریخی نشان می‌دهد که این سال‌شمارها به چهار گروه و سه روایت مختلف تقسیم می‌شود. روایت نخست، به *خدای‌نامه*‌ای مربوط می‌شود که در زمان خسرو انوشیروان تدوین شده و تا دوره اسلامی با افزودن بخش‌های تازه‌ای نسخه‌برداری شده است. روایت دوم به تحریر دیگری از *خدای‌نامه* مربوط می‌شود که احتمالاً نزدیک به دوره اسلامی یا در قرن اول اسلامی تدوین شده است. منابع حمزه اصفهانی ترکیبی از این دو روایت را نشان می‌دهد، هرچند تأثیر تدوین دوم *خدای‌نامه* در آن بیشتر بوده است.

واژه‌های کلیدی

خدای‌نامه، سیر ملوک الفرس، سال‌شمار شاهان ساسانی، حمزه اصفهانی، *تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء*.

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpl.2025.144174.2426

(۱) مقدمه

یکی از منابع اصلی تاریخ‌نگاران برای اشاره به تاریخ ایران باستان کتاب *خدا/ی‌نامه* یا *خودای‌نامگ* (Xwadāy Nāmag) بوده است. به نظر می‌رسد که نخستین بار عبدالله بن مقفع (۱۴۲ق) این کتاب را از زبان پهلوی به عربی ترجمه کرده و عنوان آن را *سیر ملوک الفرس* یا *خدا/ی‌نامه فی السیر* گذاشته است (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۸؛ ابن‌نَدیم، ۲۰۱۳م، ص. ۱۷۲؛ بیرونی، ۱۸۷۸م، ص. ۹۹). حمزه اصفهانی (۳۶۰ق) در کنار ابن‌مقفع به مترجمان دیگری اشاره کرده که به احتمال فراوان کتاب آنان نیز ترجمه‌ای از *خدا/ی‌نامه* پهلوی بوده است. کتاب‌هایی مانند *سیر ملوک الفرس* ترجمه محمد بن جهم برمکی، *تاریخ ملوک الفرس* مستخرج از خزانه مأمون، *سیر ملوک الفرس* ترجمه زادویه بن شاهویه اصفهانی، *سیر ملوک الفرس* ترجمه یا گردآوری محمد بن بهرام بن مطیار اصفهانی، *تاریخ ملوک بنی‌ساسان* ترجمه یا گردآوری هشام بن قاسم اصفهانی و کتاب *تاریخ ملوک بنی‌ساسان* اصلاح بهرام بن مردانشاه (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۸-۹).

پژوهش درباره سیر الملوک‌ها و *خدا/ی‌نامه*‌ها بسیار دشوار است؛ زیرا این کتاب‌ها از میان رفته‌اند و فقط بخش‌های پراکنده‌ای از آنها در کتاب‌های تاریخی و گاه‌شماری، باقی مانده است. علاوه‌بر این، تاریخ‌نگاران به‌ندرت مشخص کرده‌اند که این بخش‌های پراکنده برگرفته از کدام *سیر ملوک الفرس* بوده است. به نظر می‌رسد که در مواقعی نویسندگان، غیرمستقیم و با واسطه به محتوای *سیر الملوک‌ها* و به‌دنبال آن به *خدا/ی‌نامه* اشاره کرده‌اند که این مسئله، پژوهش را با چالش‌های بیشتری مواجه می‌کند؛ با این حال روایت حمزه اصفهانی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا شواهد نشان می‌دهد که او مستقیم و بی‌واسطه از *سیر الملوک‌ها* برای تدوین سال‌شمار شاهان ایران استفاده کرده است؛ از این رو با بررسی دقیق روایت حمزه اصفهانی و سال‌شماری‌هایی که او در کتاب *تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبیاء* آورده است، می‌توان اطلاعاتی درباره *خدا/ی‌نامه* پهلوی و ترجمه‌های آن به دست آورد.

(۲) بیان مسئله و پرسش‌های پژوهش

برخی پژوهشگران معتقدند که *خدا/ی‌نامه* کتاب مفصلی بوده که در دوره پادشاهی خسرو انوشیروان با گردآوری اسناد و کتاب‌های تاریخی کهن تدوین شده و در پادشاهی خسرو پرویز، یزدگرد سوم و اوایل دوره اسلامی، تدوین‌های دیگری از *خدا/ی‌نامه* انجام شده است. این تدوین‌های گوناگون در دوره اسلامی به عربی و فارسی ترجمه شده است و تفاوت‌هایی که در متن‌های تاریخی دوره اسلامی دیده می‌شود ناشی از تدوین‌ها و تحریرهای گوناگون *خدا/ی‌نامه* بوده است که از جمله آنها می‌توان به تحریرهای شاهی، دینی و پهلوانی اشاره کرد. در مقابل، دیدگاه دیگری *خدا/ی‌نامه* را اثری مختصر و محدود می‌داند که تنها شامل فهرست شاهان و مختصری از تاریخ ایران بوده است. براساس این دیدگاه تفاوت‌هایی که در متن‌های تاریخی دوره اسلامی دیده می‌شود ناشی از تحریرها و تدوین‌های مختلف *خدا/ی‌نامه* نیست؛ بلکه ناشی از اختلاف در نسخه‌های خطی *خدا/ی‌نامه* بوده است. نویسندگان *خدا/ی‌نامه* در هر دوره بخش‌های تازه‌ای به نسخه‌های خطی این کتاب می‌افزودند و تفاوت در مطالب تاریخی، ناشی از تفاوت در ضبط‌های نسخه‌های خطی *خدا/ی‌نامه* بوده است.

در کتاب‌های تاریخی دوره اسلامی به سنوات یا سال‌شمار پادشاهان ایران اشاره شده که گردآوری آنها برای نویسندگان اهمیت ویژه‌ای داشته است؛ زیرا از آنها برای محاسبه عمر انسان و جهان استفاده می‌کردند و تقریباً

همه آنها با واسطه‌هایی به خدای‌نامه پهلوی می‌رسیده است. در پژوهش حاضر با گردآوری و مقایسه سال‌شمار شاهان ساسانی در کتاب‌هایی که در چهار قرن نخست اسلامی نوشته شده و با در نظر گرفتن دیدگاه‌های مختلف درباره خدای‌نامه پهلوی کوشش شده است تا به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود: آیا سال‌شمار شاهان ساسانی در کتاب‌های دوره اسلامی برگرفته از خدای‌نامه پهلوی بوده است؟ تفاوت سال‌شمار شاهان ساسانی ناشی از تحریرهای مختلف خدای‌نامه بوده یا ناشی از تفاوت در نسخه‌های خطی این کتاب بوده است؟

۳) روش پژوهش

نگارنده به روش تحلیل اسناد، سال‌شمار شاهان ساسانی در کتاب‌های تاریخی چهار قرن نخست اسلامی را مقایسه کرد و توانست چهار گروه و سه روایت متفاوت را شناسایی کند. به دلیل گستردگی مطالب، تحلیل کامل هریک از این روایت‌ها نیازمند مقاله مستقلی است؛ با این حال در مقاله حاضر برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش بر روایت دوم (ابن قتیبه، سعید بن بطریق، مقدسی، ابوالفرج زنجانی) و آمیخته‌ای از روایت اول و دوم (مسعودی، حمزه اصفهانی، بیرونی) تمرکز شده است؛ البته روایت نخست نیز برای تکمیل تحلیل‌ها بررسی شده است؛ هرچند نگارنده این روایت را در مقاله جداگانه‌ای به‌طور کامل تحلیل کرده است. برای تحلیل روایت سوم نیز ر.ک: «منابع و روش موسی بن عیسی کسروی در انتخاب سال‌شمار شاهان ساسانی» (محمودی لاهیجانی، ۱۴۰۳، ص. ۱۳۳-۱۶۰). طبقه‌بندی گروه‌ها و روایت‌ها با توجه به مقایسه سال‌شمار شاهان ساسانی در جدول (۱) آمده است:

جدول (۱): طبقه‌بندی گروه‌ها و روایت‌ها با توجه به مقایسه سال‌شمار شاهان ساسانی

روایت ۱	روایت ۲	آمیخته‌ای از روایت ۱ و ۲	روایت ۳
آگاثیاس (۵۸۰م)	ابن قتیبه (۲۷۶ق)	مسعودی [التنبیه] (۳۴۵ق)	مجبری (۲۴۵ق)
نهایه الأرب (؟)	سعید ابن بطریق (۳۲۸ق)	مسعودی [مروج] (۳۴۶ق)	کسروی (۲۵۵ق)
دینوری (۲۸۳ق)	مقدسی (۳۵۵ق)	حمزه اصفهانی (۳۵۰ق)	
بهرام موبد (؟)	ابوالفرج (۳۶۴ق)	بیرونی (۳۹۱ق)	
یعقوبی (۲۸۴ق)			
طبری (۳۰۳ق)			
بلعمی (۳۵۲ق)			

۴) پیشینه پژوهش

نولدکه (Nöldeke) با مقایسه فهرست شاهان ساسانی به این نتیجه رسید که اگر خطاهای واضح در کتابت و تصحیحات دل‌خواهی را در نظر نگیریم، اختلاف فهرست‌ها کمتر می‌شود و سرانجام معلوم می‌شود که در همه این فهرست‌ها سلطنت پادشاهان تا زمان خسرو اول، همه از روی اصل واحدی گرفته شده است (Nöldeke, 1979/1358, p. 598). او در این باره نوشته است: «تمام این فهرس از یک متن اصلی سرچشمه می‌گیرد و این متن ظاهراً همان است که در زمان خسرو اول ترتیب داده شده است و بعد بر آن افزوده شده است؛ اما خود این متن اصلی نیز بر پایه شاهنامه قدیمی‌تری استوار است و در تدوین این شاهنامه نیز به‌طور قطع از نوشته‌های قدیم‌تر استفاده شده است» (Nöldeke, 1979/1358, p. 600). نولدکه معتقد بود که تا زمان پادشاهی هرمزد پسر

خسرو انوشیروان (۵۹۰م) کتابی وجود داشته است که در آن تاریخ شاهان باستانی ایران را گردآوری کرده بودند و از آنجاکه تا زمان مرگ خسرو پرویز مطالب ترجمه‌های عربی و شاهنامه فردوسی تا اندازه‌ای مطابقت دارد باید مأخذ آنها کمی پیش از مرگ خسرو پرویز تدوین شده باشد. از سوی دیگر ستایش خسرو پرویز، پدر بزرگ یزدگرد سوم، در شاهنامه فردوسی نشان می‌دهد که این کتاب در زمان یزدگرد سوم دوباره تدوین شده است (Nöldeke, 2000/1379, p. 50-53). به طور کلی نولدکه شواهدی را گردآوری کرده است که با توجه به آنها می‌توان تدوین خدای‌نامه را به دوره پادشاهی خسرو انوشیروان نسبت داد و تکمیل آن را در دوره پادشاهی خسرو پرویز و به ویژه یزدگرد سوم دانست. کریستن سن (Christensen, 2007/1385) در این باره نوشته است: «تصور می‌رود پس از مرگ یزدگرد سوم، علمای زردشتی ملحقاتی که حاکی از وقایع ایام اخیر سلسله ساسانیان است، بر اصل خودای‌نامگ پهلوی افزوده‌اند. در هر حال، خودای‌نامگ اصلی تا مرگ خسرو پرویز بیشتر نیامده، ولی آثار مورخان عرب و ایرانی مشتمل بر روایات ایرانی است که از مرگ خسرو پرویز تا انجام کار یزدگرد را حکایت می‌کند، با این تفاوت که در روایات اخیر اختلاف قول، بسیار است و همین تباین روایت، حاکی از آن است که منبع واحدی نداشته‌اند» (p. 39).

شاپور شهبازی، تدوینی از خدای‌نامه را به دوره پادشاهی خسرو انوشیروان (۵۳۱-۵۷۹م) نسبت می‌دهد و تدوین دوم خدای‌نامه را با توجه به بخش جغرافیایی مقدمه شاهنامه / بومنصوری، در زمان خسرو پرویز و حدود سال ۶۲۰م می‌داند. او معتقد است که بخش نهایی خدای‌نامه نیز پس از یورش تازیان و مرگ یزدگرد به این کتاب افزوده شده است (Shapour Shahbazi, 1990, p. 213-215). شاپور شهبازی خدای‌نامه‌ها را به سه گروه «شاهی، دینی و پهلوانی» تقسیم کرده است (Shapour Shahbazi, 1990, p. 215-218).

تفضلی نیز تدوین خدای‌نامه را در دوره خسرو انوشیروان می‌داند و با پیروی از شاپور شهبازی به تحریرهای شاهی، دینی و پهلوانی خدای‌نامه اشاره کرده است (تفضلی، ۱۳۷۶، ص. ۲۶۹-۲۷۴).

خالقی مطلق درباره دست‌نویس‌های خدای‌نامه نوشته است: «نگارنده از مقایسه روایات شاهنامه [شاهنامه فردوسی] با منابع دیگر بر این باور است که وجود دست‌کم دو یا سه دست‌نویس خدای‌نامه انکارناپذیر است که یکی از آنها دست‌نویس اساس مترجمان شاهنامه / بومنصوری بود؛ ولی بی‌تردید، شمار دست‌نویس‌های خدای‌نامه بیش از این بود» (خالقی مطلق، ۱۳۸۶، ص. ۳۷). او این سخن نولدکه را درست می‌داند که نگارش خدای‌نامه در زمان ساسانیان انجام شده است؛ اما در درستی این سخن نولدکه، بسیار تردید دارد که نگارش این‌گونه کتاب‌ها و فهرست‌ها تازه در زمان خسرو انوشیروان آغاز شده بود. او معتقد است که خدای‌نامه‌نویسی در ایران پیشینه‌ای بس دراز داشت و خدای‌نامه‌ها را باید به دو دسته خدای‌نامه بزرگ و خدای‌نامه کوچک تقسیم کرد. در خدای‌نامه بزرگ رویدادها شرح و بسط داده شده بود و در خدای‌نامه کوچک فقط شرح بسیار کوتاهی از مدت هر پادشاهی و رویدادهای آن در چند سطر آمده بود (خالقی مطلق، ۱۳۸۶، ص. ۳۹). همچنین درباره محتوای خدای‌نامه‌ها نوشته است: «یکی از مهم‌ترین اختلاف‌های خدای‌نامه‌ها مربوط به شرح آغاز آفرینش و پدید آمدن نخستین انسان بود که سپس‌تر در ترجمه‌های عربی و فارسی نیز با یکسان‌گیری کیومرث و آدم و درهم آمیختن روایات گوناگون ایرانی و سامی شدت گرفت؛ از این رو نگارنده خدای‌نامه‌ها را گذشته از اختلافات ریز و درشت دیگر، به دو گروه دینی و شاهی تقسیم کرد» (خالقی مطلق، ۱۳۸۶، ص. ۵۶؛ خالقی مطلق، ۱۳۵۷، ج. ۱۰۷۵/۸).

خطیبی نیز معتقد است که خدای‌نامه تحریرهای شاهی، دینی و پهلوانی داشته است (خطیبی، ۱۳۹۳، ص. ۶۹۱-۶۹۴). می‌نویسد: «خدای‌نامه یگانه تاریخ کامل ایران در دوره ساسانی بوده و اختلاف‌های میان روایات منقول از این کتاب، دو علت عمده داشته است: یکی وجود تحریرهای مختلف از اصل پهلوی این کتاب در دوره ساسانی و دیگری آمیختن روایات خدای‌نامه با کتاب‌ها و رساله‌های مستقل پهلوی درباره تاریخ و حماسه ملی ایران و موضوعات دیگر که در قرون اولیه اسلامی، مانند خدای‌نامه، به عربی ترجمه شده بودند» (خطیبی، ۱۳۹۳، ص. ۶۹۴).

هامین-آنتیلا (Hämeen-Anttila) با توجه به نظر پژوهشگران، پنج دلیل برای فراوانی تحریرهای خدای‌نامه (شاهی، دینی، پهلوانی) آورده است، سپس با نقد این پنج دلیل نشان داده است که با شواهد موجود نمی‌توان چند تحریر برای خدای‌نامه در نظر گرفت. او اختلاف در روایت‌های خدای‌نامه را به دلیل تغییر و تحول در نسخه‌های خطی این کتاب می‌داند (Hämeen-Anttila, 2020/1399, Hämeen-Anttila, 2018, p. 213-222, p. 253-263). او درباره نسخه‌های گوناگون خدای‌نامه نوشته است: «وجود چند نسخه خطی گوناگون از این اثر به معنای آن نیست که چندین ویرایش گوناگون از این کتاب وجود داشته است؛ زیرا اگر چنین باشد ما باید هر کتابی به عربی یا پهلوی که چندین نسخه خطی از آن موجود است را دارای چند ویرایش مختلف بدانیم» (Hämeen-Anttila, 2020/1399, p. 273; Hämeen-Anttila, 2018, p. 232). به طور کلی هامین-آنتیلا معتقد است که خدای‌نامه کتابی مختصر و کم‌حجم بوده که فهرستی از پادشاهان ایران را داشته است. این کتاب با داستان کیومرث آغاز می‌شد و در نسخه‌برداری‌های فردی، مطالبی از آخرین پادشاهان ایران تا زمان فتوحات تازیان به آن افزوده شده است (Hämeen-Anttila, 2020/1399, p. 267; Hämeen-Anttila, 2018, p. 226).

(۵) بحث اصلی

استخراج و مقایسه سال‌شمار شاهان ساسانی از منابع مختلف، زمینه را برای تحلیل روایت‌های تاریخی متفاوت و بررسی نقش منابع اولیه در شکل‌گیری تاریخ‌نگاری چهار قرن نخست اسلامی فراهم می‌کند. در این بخش، روایت‌های موجود از نویسندگان و منابع مختلف، طبقه‌بندی و سپس شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها تحلیل شده است.

۵-۱) روایت نخست

آگاثیاس (Agathias, 532-580) با توجه به ترجمه سرگیوس ارمنی (Sergius) از سالنامه سلطنتی خسرو انوشیروان (۵۰۱-۵۷۹م)، به سال‌شمار شاهان ساسانی تا زمان پادشاهی خسرو انوشیروان اشاره کرده است (شاپور شهبازی، ۱۳۷۶، ص. ۵۷۹-۵۸۱).

بهرام بن مردانشاه موبد کوره شاپور از ولایت فارس به گفته حمزه اصفهانی (۳۵۰ق) کتابی داشته با عنوان تاریخ ملوک بنی‌ساسان که برای تألیف آن بیش از بیست نسخه از خدای‌نامه پهلوی را فراهم آورده و سال‌شمار شاهان ایران را «اصلاح» کرده است (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۲۷-۲۸؛ اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۲۳-۲۴). حمزه اصفهانی درباره او می‌نویسد: «قال بهرام الموبد: إني جمعت نيفاً و عشرين نسخة من الكتاب المسمى خدای‌نامه، حتی أصلحت منها تواريخ ملوک الفرس من لدن كيومرث والد البشر إلى آخر أيامه، بانتقال الملک عنهم إلى

العَرَب» (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۲۳-۲۴). «بهرام موبد گوید: بیست و اند نسخه از کتاب *خدای‌نامه* را به دست آوردم و سنوات تاریخی پادشاهان ایران را از زمان کیومرث، پدر بشر، تا پایان روزگار آنان و زوال حکومت ایشان به دست تازیان، اصلاح کردم» (اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۱۹).

احمد بن اسحاق یعقوبی (۲۸۴-۲۹۲ق) در کتاب *تاریخ یعقوبی*، بخشی را به تاریخ ایران اختصاص داده و در آن به سال‌شمار شاهان ساسانی اشاره کرده است (یعقوبی، ۱۸۸۳م، ج. ۱/۱۷۹-۱۹۰). به گفته نولدکه مطالب یعقوبی درباره ساسانیان اغلب با مأخذی مطابق است که از ابن مقفع نیست (Nöldeke, 1979/1358, p. 25).

ابوجعفر محمد بن جریر طبری (۲۲۴-۳۱۰ق) در کتاب *تاریخ الرسل و الملوک یا تاریخ الطبری* (۲۹۸-۳۰۳ق) چند روایت از سال‌شمار شاهان ساسانی آورده است؛ اما مانند یعقوبی به منابع خود اشاره نکرده است (طبری، بی‌تا، ص. ۲۲۳-۲۸۷، ۷۴۳؛ طبری، ۱۳۷۵، ج. ۲/۵۸۵-۷۸۴ و طبری، ۱۳۷۵، ج. ۵/۲۱۵۵). نولدکه معتقد است که بخش‌هایی از کتاب طبری با مطالب ابن قتیبه و سعید بن بطریق (افتیشیوس) موافق است و این مطالب مأخوذ از ابن مقفع بوده است؛ اما طبری از خود کتاب ابن مقفع استفاده نکرده است؛ بلکه در قسمت تاریخ ایران، به موازات مأخذ دیگر، به نحو ارجح از کتاب تازه‌تری استفاده کرده است که روایت دیگری را با خلاصه‌های دیگری از کتاب مدنظر تلفیق کرده بوده است (Nöldeke, 1979/1358, p. 24). جدول (۲) سال‌شمار شاهان ساسانی در کتاب آگانیاس، بهرام موبد، یعقوبی و طبری را نشان می‌دهد:

جدول (۲): سال‌شمار شاهان ساسانی به روایت آگانیاس، بهرام موبد، یعقوبی و طبری

طبری	یعقوبی	بهرام موبد	آگانیاس	
۱۴ سال و ۱۰ ماه	۱۴ سال	۱۴ سال و ۱۰ ماه	۱۴ سال و ۱۰ ماه	اردشیر بابکان
۳۰ سال و ۱۵ روز	؟	۳۰ سال و ۱۵ روز	۳۱ سال	شاپور پسر اردشیر
۱ سال و ۱۰ روز	۱ سال	۲ سال	۱ سال و ۱۰ روز	هرمز پسر شاپور
۳ سال و ۳ ماه و ۳ روز	۳ سال	۳ سال و ۳ ماه	۳ سال	بهرام پسر هرمز
۱۷ سال	۱۷ سال	۱۷ سال	۱۷ سال	بهرام پسر بهرام
۴ سال	۴ سال	۴۰ سال و ۴ ماه	۴ ماه	بهرام بهرامیان
۹ سال	۹ سال	۹ سال	۷ سال و ۵ ماه	نرسی پسر بهرام
۷ سال و ۵ ماه	۹ سال	۷ سال	۷ سال و ۵ ماه	هرمز پسر نرسی
۷۲ سال	۷۲ سال	۷۲ سال	۷۰ سال	شاپور ذوالاکتاف
۴ سال	۴ سال	۴ سال	۴ سال	اردشیر پسر شاپور
۵ سال	۵ سال	۵ سال	۵ سال	شاپور پسر شاپور
۱۱ سال	۱۱ سال	۱۱ سال	۱۱ سال	بهرام پسر شاپور
۲۱ سال و ۵ ماه و ۱۸ روز	۲۱ سال	۲۱ سال و ۵ ماه و ۱۸ روز	۲۱ سال	یزدگرد بزه‌کار
۱۸ سال و ۱۰ ماه و ۲۰ روز ۲۳ سال و ۱۰ ماه و ۲۰ روز	۱۹ سال	۱۹ سال و ۱۱ ماه	۲۰ سال	بهرام گور
۱۷ سال	۱۷ سال	۱۴ سال و ۴ ماه و ۱۸ روز	۱۷ سال و ۴ ماه	یزدگرد پسر بهرام گور
۲۱ سال ۲۶ سال ۲۷ سال	۲۷ سال	۱۷ سال	۲۴ سال	فیروز پسر یزدگرد
۴ سال	۴ سال	۴ سال	۴ سال	بلاش پسر فیروز

قباد پسر فیروز	۴۱ سال	۴۱ سال	۴۳ سال
انوشیروان	۴۸ سال	۴۸ سال	۴۸ سال
هرمز پسر انوشیروان	۱۲ سال	۱۲ سال	۱۲ سال و ۹ ماه و ۱۰ روز
خسرو پرویز	۳۸ سال	۳۸ سال	۳۸ سال
شیرویه	۸ ماه	۸ ماه	۸ ماه
اردشیر	۱ سال و ۶ ماه	۱ سال و ۶ ماه	۱ سال و ۶ ماه
شهربراز	ندارد!	؟	۴۰ روز
بوران دخت	۱ سال و ۴ ماه	۱ سال و ۴ ماه	۱ سال و ۴ ماه
آزرمی دخت	۶ ماه	۶ ماه	۶ ماه
کسری بن قباد	ندارد!	کمتر از ۱ ماه	چند روز
فیروز (جشن‌بنده)	چند روز	چند روز	کمتر از ۱ ماه
خورزاد (فرخ‌زاد) خسرو	۱ سال	۱ سال	۶ ماه
یزدگرد شهریار	۲۰ سال	۲۰ سال	۲۰ سال

تحلیل دقیق روایت نخست، به مقاله مستقلی نیاز دارد، به‌ویژه که سال‌شمار شاهان در کتاب‌های *أنخبار الطوال* دینوری (۲۸۳ق) و *نهاية الأرب فی أخبار الفرس و العرب* نیز روایت فرعی همین گروه است (دینوری، ۱۳۳۰، ص. ۴۷-۱۱۱؛ *نهاية الأرب*، ۱۳۷۵، ص. ۲۰۴-۴۴۰). طبری برای پادشاهان ساسانی چند سال‌شمار آورده است که یکی از سال‌شمارهای او با روایت یعقوبی و بهرام موبد مطابقت دارد. شباهت‌ها و تفاوت‌های روایت طبری و بهرام موبد نشان می‌دهد که طبری از فهرست و سال‌شمارهای بهرام موبد استفاده نکرده است؛ بلکه از منبعی استفاده کرده که در اختیار بهرام موبد نیز بوده است. با این تفاوت که بهرام موبد به گفته خودش نسخه‌های *خدای‌نامه پهلوی* را فراهم آورده و طبری از ترجمه عربی این روایت کمک گرفته است. شواهد نشان می‌دهد که همین ترجمه در اختیار یعقوبی نیز بوده و او بدون اشاره به ماه‌ها و روزهای پادشاهی، سال‌شمارهای کامل را آورده است. نکته شایان توجه در جدول (۲)، شباهت سال‌شمارهای بهرام موبد، یعقوبی و طبری با روایت آگاتیاس است. همان‌طور که پیش از این گفته شد، آگاتیاس با توجه به ترجمه‌ای که سرگیوس ارمنی از سالنامه سلطنتی خسرو انوشیروان انجام داده، به سال‌شمار شاهان ساسانی اشاره کرده است. از آنجاکه این سال‌شمارها از اسناد رسمی و دولتی ساسانیان گرفته شده است و روایت بهرام موبد، یعقوبی و طبری به آن شباهت دارد، می‌توان گفت که روایتی از این اسناد در *خدای‌نامه پهلوی* بوده و از آنجا به کتاب بهرام موبد و ترجمه عربی *خدای‌نامه* و سپس کتاب یعقوبی و طبری راه پیدا کرده است.

۵-۲) روایت دوم

ابومحمد عبدالله بن مسلم (۲۱۳-۲۷۶ق)، معروف به ابن‌قتیبه دینوری، در کتاب *المعارف* به فهرست و سال‌شمار شاهان ساسانی اشاره کرده است (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۲م، ص. ۶۵۴-۶۶۷). براساس پژوهش ثروت عکاشه (Tharwat Okasha) و آذرنوش، ابن‌قتیبه کتاب *المعارف* را تا سال ۲۴۷ق در دینور تألیف کرده و سپس به بغداد رفته و در

میان سال‌های ۲۴۸-۲۵۱ ق و ۲۵۶-۲۷۹ ق مطالبی را به آن افزوده است (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۲ م، ص. ۳۵-۳۶، ۶۵-۶۸؛ آذرنوش، ۱۳۷۰، ج. ۴/۴۵۰).

سعید بن البطریق (۲۶۳-۳۲۸ ق)، معروف به «افتیشیوس المکنی»، در کتاب *التاریخ المجموع علی التحقیق و التصدیق* در دو بخش از کتاب خود، به نام و سال‌شمارهای شاهان ساسانی اشاره کرده است (افتیشیوس، ۱۹۰۵ م، ج. ۱/۱۰۸، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۳۴، ۱۵۲، ۱۷۶، ۱۷۹، ۱۸۴، ۱۹۰، ۱۹۱، ۲۰۷، ۲۱۰، ۲۱۴؛ افتیشیوس، ۱۹۰۵ م، ج. ۸/۲، ۹، ۲۰).

مطهر بن طاهر مقدسی (۳۵۵ ق) در کتاب *البدء و التاریخ* بخشی را به تاریخ پادشاهان ایران اختصاص داده است (مقدسی، ۱۹۰۳ م، ج. ۳/۱۵۶-۱۷۳).

ابوالفرج ابراهیم بن احمد بن خلف زنجانی (حاسب)، به گفته بیرونی، شاهد آتش «کلواذ» در سال ورود عضدالدوله دیلمی به بغداد (۳۶۴ ق) بوده و در سال ۳۸۸ ق در شهر «ری» با بیرونی دیدار و گفتگو کرده است (بیرونی، ۱۳۹۲، ص. ۵۴۲). بیرونی همچنین اشاره کرده که ابوالفرج کتابی با عنوان *تاریخ* داشته است که در آن با مقایسه سخنان گوناگون، جدولی از پادشاهان اشکانی و ساسانی تنظیم کرده بود (بیرونی، ۱۸۷۸ م، ص. ۱۱۶-۱۱۷ و ۱۲۶-۱۲۸). جدول (۳) نام‌ها و سال‌شمار شاهان ساسانی را در کتاب‌های ابن‌قتیبه، افتیشیوس، مقدسی و ابوالفرج زنجانی نشان می‌دهد:

جدول (۳): سال‌شمار شاهان ساسانی به روایت ابن‌قتیبه، افتیشیوس، مقدسی و ابوالفرج زنجانی

ابوالفرج	مقدسی	افتیشیوس	ابن‌قتیبه	
اردشیر بابکان	۱۴ سال و ۶ ماه	۱۴ سال و ۶ ماه	۱۴ سال و ۶ ماه	
شاپور پسر اردشیر	۳۰ سال	۳۰ سال و ۱ ماه	۳۰ سال و ۱ ماه	
هرمز پسر شاپور	۱ سال و ۱۰ ماه	۱ سال و ۱۰ ماه	۱ سال و ۱۰ ماه	
بهرام پسر هرمز	۳ سال و ۳ ماه و ۳ روز	۳ سال و ۳ ماه	۳ سال و ۳ ماه	
بهرام پسر بهرام	۱۶ سال	۴ ماه	۱۷ سال	
بهرام بهرامیان	۴ سال و ۴ ماه	ندارد!	۴ ماه	
نرسی پسر بهرام	۹ سال	۹ سال	۹ سال	
هرمز پسر نرسی	۷ سال و ۵ ماه	۷ سال	۷ سال و ۵ ماه	
شاپور ذوالاکتاف	۷۲ سال	۷۲ سال	۷۲ سال	
اردشیر پسر شاپور (هرمز)	۱۱ سال	۴ سال	۴ سال	
شاپور پسر شاپور	۵ سال و ۴ ماه	۵ سال و ۴ ماه	۵ سال و ۴ ماه	
بهرام پسر شاپور	۱۱ سال	۱۱ سال	۱۱ سال	
یزدگرد بزه‌کار	۲۱ سال و ۵ ماه و ۱۸ روز	؟	۲۱ سال و ۵ ماه و ۱۸ روز	
بهرام گور	۱۸ سال و ۱۱ ماه و ۳ روز	۲۳ سال	۱۸ سال و ۱۱ ماه	
یزدگرد پسر بهرام گور	۱۸ سال و ۴ ماه و ۱۸ روز	۱۸ سال	۱۸ سال و ۵ ماه	
فیروز پسر یزدگرد	۲۷ سال	۲۷ سال	۲۷ سال	
بلاش پسر فیروز	۴ سال	۴ سال	۴ سال	
قباد پسر فیروز	۴۳ سال	۴۳ سال	۴۳ سال	
انوشیروان	۴۷ سال و ۷ ماه	۴۷ سال و ۶ ماه	۴۷ سال و ۷ ماه	

هرمز پسر انوشیروان	۱۱ سال و ۷ ماه	۱۱ سال و ۶ ماه	۱۱ سال و ۷ ماه	۱۱ سال و ۷ ماه و ۱۵ روز
خسرو پرویز	۳۸ سال	۳۹ سال	۳۸ سال	۳۸ سال
شیرویه	۷ ماه	۸ ماه	۸ ماه	۷ ماه
اردشیر	۵ ماه	۵ ماه	ندارد!	۵ ماه
خرهان / شهرماران	۲۲ روز	۲۲ روز	۲۰ روز	۲۲ روز
کسری بن قباد	۳ ماه	۳ ماه	ندارد!	۳ ماه
بوران دخت	۱ سال و ۶ ماه	۱ سال و ۶ ماه	۱ سال و ۶ ماه	۱ سال و ۶ ماه
کسری (جشنسده)	۲ ماه	۲ ماه	ندارد!	۲ ماه
آزرمی دخت	۴ ماه	۱ سال و ۴ ماه	۴ ماه	۴ ماه
فرخزاد خسرو	۱ ماه	۱ ماه	؟	۱ ماه
یزدگرد شهریار	۲۰ سال	۲۰ سال	۲۰ سال	۲۰ سال

شباهت سال‌شمارهای ابن‌قتیبه و افیشیوس نشان می‌دهد که منبع هر دو نویسنده یکی بوده است. همچنین، اختلاف سال‌شمار برخی پادشاهان مانند «بهرام گور»، «خسرو پرویز» و «آزرمی دخت» در کتاب افیشیوس و ابن‌قتیبه نشان می‌دهد که افیشیوس اطلاعات گاه‌نگاری خود را از کتاب ابن‌قتیبه اقتباس نکرده است. پیش از این نولدکه با مقایسه مطالب تاریخی این دو نویسنده به این نتیجه رسیده است که ابن‌قتیبه و سعید بن بطریق (افیشیوس) باید از روی یک منبع مطالب خود را آورده باشند؛ زیرا کتاب ابن‌قتیبه و سعید بن بطریق کاملاً مستقل و جدا از یکدیگر بوده است؛ اما اخبار واحدی را گزارش می‌کنند و این منبع واحد نیز باید سیر ملوک الفرس ابن‌مقفّع باشد (Nöldeke, 1979/1358, p. 24).

اگر کتاب ابن‌قتیبه و افیشیوس کاملاً مستقل و جدا از هم نوشته شده باشد، باید پذیرفت که منبع هر دو نویسنده برای ذکر مطالب تاریخی و سال‌شمار شاهان ساسانی مشترک بوده است؛ بنابراین دلیلی ندارد که این منبع مشترک را سیر ملوک الفرس ابن‌مقفّع دانست؛ زیرا هیچ‌یک از نویسندگان ذکرشده به چنین چیزی اشاره نکرده‌اند. ابن‌قتیبه در کتاب المعارف در فصل «ملوک العجم» سخن خود را این‌گونه آغاز می‌کند: «قرأتُ فی کُتُب سیر العجم» (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۲م، ص. ۶۵۲). ابن‌قتیبه به نویسندگان کتاب‌های سیر العجم اشاره نکرده و مشخص نیست که مطالب خود را از کدام کتاب آورده است؛ از این‌رو برخلاف نظر نولدکه نمی‌توان تصور کرد که ابن‌قتیبه به دلیل شهرت سیر ملوک الفرس ابن‌مقفّع به نام او اشاره نکرده است (Nöldeke, 1979/1358, p. 36).

ابن‌قتیبه در المعارف، سخن خود را ابتدا از شاهان پیشدادی آغاز کرده است. او ابتدا از «جم» با ۹۶۰ سال پادشاهی یاد می‌کند، سپس «طهمورث» با ۱۰۰۰ سال، «بیوراسف» (ضحاک الحمیری) ۱۰۰۰ سال، «کشتاسف» ۹۰ سال، «بهمن بن اسفندیار» که در زمان حضرت موسی (ع) بود، دارا بن دارا که اسکندر رومی به جنگ او آمد و او را کشت و پس از آن ملوک الطوائف که ۴۶۵ سال پادشاهی کردند تا «اردشیر پسر بابک پسر ساسان» به پادشاهی رسید (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۲م، ص. ۶۵۲-۶۵۴). روایت ابن‌قتیبه از پادشاهان پیشدادی و کیانی محتوای کتاب نهاییه الأرب فی اخبار الفرس و العرب را به یاد می‌آورد که در آن مطالب فراوانی از پادشاهان پیشدادی و کیانی بیان نشده، اما درباره پادشاهان ساسانی روایت‌های دقیق و منسجمی آمده است.

درباره شاهان اشکانی نیز باید به این نکته توجه داشت که تنها نویسنده‌ای که به «۴۳۳ سال» پادشاهی اشکانیان اشاره کرده و روایت او نزدیک به روایت ابن‌قتیبه (۴۶۵ سال) است، بهرام بن مردانشاه، موبد کوره شاپور است که حمزه اصفهانی مطالب او را این‌گونه آورده است: «این بود روزگار طبقه سوم، و با اسکندر مجموعاً ۲۰ پادشاه بودند و به حکایت کتاب‌ها ۴۶۳ سال پادشاهی کردند» (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۲۷؛ اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۲۲). با توجه به سخن دینوری در *أخبار الطوال* و نویسنده *نهاية الأرب* که بسیاری از مطالب او براساس سخنان ابن‌مقفع تنظیم شده است، ملوک‌الطوائف ۲۶۶ سال پادشاهی کردند (دینوری، ۱۳۳۰، ص. ۴۳؛ *نهاية الأرب*، ۱۳۷۵، ص. ۱۵۹)؛ از این رو سخن ابن‌قتیبه درباره پادشاهان ملوک‌الطوائف براساس سخن ابن‌مقفع نبوده است؛ مگر اینکه سخنان دینوری و نویسنده *نهاية الأرب* روایت ابن‌مقفع نباشد.

ابن‌قتیبه در کتاب دیگری با عنوان *عیون الأخبار* نیز چهار بار به کتاب *سیر العجم* اشاره کرده است (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۹۶/۱، ۱۱۷، ۱۷۸؛ ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۱۹/۴). دو روایت او درباره اردشیر بابکان است که در یکی خطبه پادشاهی اردشیر در *سیر العجم* را آورده (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۹۶/۱-۹۷) و در دیگری به ماجرای اردشیر و یکی از پادشاهان ملوک‌الطوائف پرداخته است (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۱۹/۴-۱۲۰). سخنان ابن‌قتیبه درباره اردشیر بابکان نیز بیشتر با جمله‌های زیر آغاز می‌شود: «و قرأتُ فی بعض کتب العجم کتاباً لأردشیر بن بابک إلى الرعية...» (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۷/۱)، «و فی کتاب من کتب العجم أن أردشیر قال لابنة...» (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۳/۳)، «قرأتُ فی سیر العجم أن أردشیر...» (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۹۶/۱)، «و قرأتُ فی سیر العجم أن أردشیر سارَ إلى الحضر...» (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۱۹/۴). روایت دیگر او درباره ماجرای بهرام گور و کنیزی است که از بهرام خواست با تیروکمان، آهوی نر را ماده و آهوی ماده را نر کند و سپس تیری به گوش و سُم آهو بزند (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۷۸/۱). روایت دیگر درباره «فیروز پسر یزدگرد پسر بهرام» است که از کتاب *سیر العجم* به ماجرای لشکرکشی «فیروز» به «اخشنوار»، پادشاه هیاطله در بلخ اشاره کرده است (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۱۷/۱-۱۲۱)؛ اما ابن‌قتیبه نمی‌گوید که این کتاب *سیر العجم* نوشته چه کسی بوده است. او در کتابش بارها به مطالب ابن‌مقفع از کتاب‌های *التاج* (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۵/۱، ۱۱، ۲۷، ۴۵)، *الآیین* (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۸/۱، ۶۲؛ ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۲۲۱/۳، ۲۷۸؛ ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۵۹/۴)، *آداب* (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۲۰/۱، ۲۲، ۳۱)، *کلیله و دمنه* (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۶۸/۱، ۲۸۱؛ ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۷۹/۲؛ ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۸۰/۳، ۱۹۲) و *الادب الکبیر* (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۲/۱، ۲۰، ۲۲؛ ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۳۵۵/۲) اشاره کرده و به همین دلیل نولدکه *سیر ملوک الفرس* ابن‌مقفع را منبع او دانسته است؛ اما نولدکه به این موضوع توجه نکرده که ابن‌قتیبه در همین کتاب، هشت بار سخن «ابوجعفر محمد بن جهم برمکی» را آورده است و با پیروی از دیدگاه او می‌توان *سیر ملوک الفرس* ابن‌جهم را نیز از منابع ابن‌قتیبه دانست (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۴/۲، ۳۴، ۶۱، ۶۳، ۱۰۴، ۲۰۴؛ ابن‌قتیبه، ۱۹۹۷م، ج. ۱۳۸/۳، ۱۷۱). از سوی دیگر بسیاری از مطالب کتاب *نهاية الأرب* با عبارت «قال عبدالله بن المقفع» آغاز می‌شود؛ اما سال‌شمارهای آن با سال‌شمارهای گروه دوم (ابن‌قتیبه، افیشیوس، مقدسی و ابوالفرج زنجانی) تفاوت دارد. این نشان می‌دهد که روایت گروه دوم نمی‌توانسته روایت *سیر ملوک الفرس* ابن‌مقفع باشد؛ مگر آنکه مانند نولدکه کتاب *نهاية الأرب* را کتابی کم‌وبیش دغل بدانیم که اساساً تحریری عمدی از کتاب دینوری بوده که نویسنده آن در برخی موارد متنی کامل‌تر از متن دینوری در دست داشته است (Nöldeke, 1979/1358, p. 718).

مقدسی نام برخی شاهان ساسانی را نیاورده و در دو نمونه، سال‌شمار شاهان را جابه‌جا نوشته است: ۱. «بهرام پسر بهرام» با چهار ماه پادشاهی. این سال‌شمار در اصل، سال‌شمار «بهرام بهرامیان» بوده که مقدسی آن را به اشتباه برای پدر او (بهرام پسر بهرام) آورده است؛ ۲. «اردشیر پسر هرمز» (برادر شاپور ذوالاکتاف) با یازده سال پادشاهی. این سال‌شمار نیز در اصل، سال‌شمار «بهرام پسر شاپور» (پدر یزدگرد بزه‌کار) بوده که مقدسی آن را جابه‌جا نوشته است (مقدسی، ۱۹۰۳ م، ج. ۱۵۹/۳، ۱۶۳). به‌طور کلی، روایت مقدسی از سال‌شمار شاهان ساسانی به روایت ابن‌قتیبه شباهت دارد و به نظر می‌رسد که مقدسی سال‌شمار شاهان ساسانی را از کتاب *المعارف* ابن‌قتیبه به کتاب خود برده است. شفيعی کدکنی درباره شباهت مطالب مقدسی و ابن‌قتیبه نوشته است: «یکی از مهم‌ترین منابع مؤلف، کتاب *المعارف* ابن‌قتیبه است که بدان تصریح دارد و گاه بدون ذکر منبع عین عبارات را می‌آورد و ما در تصحیح بعضی افتادگی‌های نسخه از آن کتاب استفاده بسیار برده‌ایم. شایان ذکر است که مناظره‌ای را که با ثنویّه نقل کرده، در کتاب *عیون الأخبار*، از همان مؤلف به نام مأمون و ثنوی می‌توان دید» (مقدسی، ۱۳۷۴، ج. ۱-۱۰۸/۳)؛ اما روایت مقدسی از تاریخ ایران بسیار دقیق‌تر و منسجم‌تر از ابن‌قتیبه است و باید گفت که از منابع دیگری استفاده کرده است. همان‌طور که در ابتدای فصل مربوط به تاریخ ایران نوشته است: «زعمت الأعاجم فی کُتُبها...» (مقدسی، ۱۹۰۳ م، ج. ۱۳۸/۳). این نشان می‌دهد که کتاب‌های ایرانیان نیز از منابع مقدسی بوده است. همچنین مقدسی در دو نمونه به کتاب‌های *تواریخ الفرس* و *سیر العجم* اشاره کرده است. او از *تواریخ الفرس* آورده است که پادشاه در زمان نوح، جمشاذ برادر طهمورث بود یا طهمورث خود پادشاه بود و در *سیر العجم* نیز خوانده است که ابراهیم در سال سی‌ام پادشاهی افریدون زاده شد (مقدسی، ۱۹۰۳ م، ج. ۲۴/۳، ۱۴۴). مقدسی درباره یزدگرد سوم نوشته است که یزدگرد به کرمان، سیستان و سپس مرو شاهجان گریخت و قصد چین داشت و گنجینه‌ها و ذخایر خود را به آنجا فرستاده بود؛ سپس از قول ابن‌مقفع آورده است: «ابن‌مقفع گوید: در میان آن ذخایر از زری که قباد سکه زده بود هفت‌هزار ظرف بود و در هر ظرف دوازده‌هزار مثقال علاوه‌بر زری که از مسکوکات دیگر پادشاهان و میراث ایشان بود. هم او نوشته که در میان ذخایر هزار بار از سبیکه‌های زر نازده بود» (مقدسی، ۱۹۰۳ م، ج. ۱۹۵/۳؛ مقدسی، ۱۳۷۴، ج. ۱-۸۶۶/۳). در اینجا اشاره به سخنان ابن‌مقفع بسیار اهمیت دارد؛ زیرا در ادامه درباره مرگ یزدگرد سوم نوشته است: «درباره هلاک او اختلاف است. گویند وی در آب غرق شد و بعضی گویند سپاهیان بدو رسیدند و او را کشتند و او را در تابوتی نهادند و به اصطخر بردند. در کتاب *خدای‌نامه* آمده که یزدگرد به آسیابی رسید در قریه زرق از قرای مرو، به آسیابان گفت: «مرا پنهان کن و جای مرا بپوش. کمربند و یاره و انگشترم - که به اندازه خراج سراسر فارس ارزش دارد- از آن تو.» مرد آسیابان گفت: «کرایه آسیا در روز چهار درهم است اگر چهار درهم بدهی آسیا را می‌بندم اگر نه، نه.» یزدگرد گفت: «من شنیده‌ام که تو نیازمند چهار درهمی ولی من ندارم که به تو بدهم.» در آن هنگام که بازمی‌گردید سپاهیان رسیدند و او را کشتند و آن روز در مرو هیچ‌یک از مسلمانان نبودند» (مقدسی، ۱۹۰۳ م، ج. ۱۹۶/۳-۱۹۷؛ مقدسی، ۱۳۷۴، ج. ۱-۸۶۷/۳). اشاره به سخنان ابن‌مقفع و مطالب *خدای‌نامه* درباره یزدگرد سوم نشان می‌دهد که مقدسی به احتمال فراوان با واسطه یا بی‌واسطه مطالبی را از *سیر ملوک الفرس* ابن‌مقفع آورده و این کتاب یکی از منابع مقدسی بوده است.

ابوالفرج زنجانی سال‌شمار هفت پادشاه نخست ساسانی، به جز «نرسی پسر بهرام بهرامیان» را از منبعی به غیر از کتاب ابن قتیبه یا منبع ابن قتیبه آورده است که این منبع در اختیار مسعودی نیز بوده است؛ زیرا در مواردی فقط با یکی از روایت‌های مسعودی مطابقت دارد؛ اما از پادشاهی نرسی پسر بهرام بهرامیان یا به عبارت دقیق‌تر از پادشاهی شاپور ذوالاکتاف تا یزدگرد سوم، روایت ابوالفرج زنجانی با روایت ابن قتیبه مطابقت دارد. این نشان می‌دهد که ابوالفرج به احتمال فراوان از دو منبع، سال‌شمار شاهان ساسانی را آورده است: ۱. منبعی نامعلوم که در اختیار مسعودی نیز بوده است؛ ۲. کتاب ابن قتیبه یا منبعی که ابن قتیبه و افتیشیوس از آن، سال‌شمار شاهان ساسانی را آورده‌اند.

۵-۳) آمیخته‌ای از روایت نخست و روایت دوم

علی بن حسین بن علی مسعودی (۳۴۵-۳۴۶ق) در کتاب *مروج الذهب و معادن الجواهر* و کتاب *التنبیه و الاشراف* سه روایت متفاوت از سال‌شمار شاهان ساسانی آورده است (مسعودی، ۱۹۷۳م، ج. ۱/ ۲۴۷-۲۸۱؛ مسعودی، ۱۹۳۸م، ص. ۸۷-۹۰). مسعودی در ابتدای کتاب *مروج الذهب* به منابع خود اشاره کرده است و باید از همین کتاب‌ها سال‌شمار شاهان را انتخاب کرده باشد. در میان منابع او کتاب *عبدالله بن المقفع، المعارف ابن قتیبه و تاریخ طبری* دیده می‌شود (مسعودی، ۱۹۷۳م، ج. ۱/ ۱۲-۱۶). نولدکه درباره مسعودی می‌نویسد: «غالباً اخباری که از منابع خوب ایرانی مأخوذ است برای تکمیل *تاریخ طبری* به دست می‌دهد؛ اما کار مسعودی همیشه هموار و یکسان نیست و گاهی اخبار مشکوکی را که جالب توجه است قبول می‌کند و در جزئیات نیز در همه‌جا دقیق نیست» (Nöldeke, 1979/1358, p. 31).

حمزه بن حسن اصفهانی در کتاب *تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء* (۳۵۰ق) به هشت منبع اشاره کرده که عنوان این منابع *سیر ملوک الفرس، تاریخ ملوک الفرس و تاریخ ملوک بنی‌ساسان* بوده است (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۸-۹). حمزه با مقایسه و تلفیق اطلاعاتی که در این کتاب‌ها دیده، فهرستی از سال‌شمار شاهان ایران تهیه کرده است (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۱۴-۱۶).

ابوریحان محمد بن احمد بیرونی خوارزمی (۳۶۲-۴۴۲ق) در کتاب *الآثار الباقیه عن قرون الخالیة* (۳۹۰-۳۹۱ق) چندین فهرست از سال‌شمار شاهان ایران آورده است (بیرونی، ۱۸۷۸م، ص. ۱۰۲-۱۲۲). بیرونی فهرست شاهان اشکانی را نظر عموم مردم ایران (رأی جمهور الفرس) می‌داند و در ابتدای فهرست شاهان ساسانی به این موضوع اشاره کرده که فهرست او براساس تاریخ فارسی (التاریخ الفارسی) تنظیم شده است (بیرونی، ۱۸۷۸م، ص. ۱۰۲، ۱۲۰)؛ اما بیرونی مشخص نکرده که «تاریخ فارسی» عنوان کتابی بوده یا چندین کتاب را با این عنوان خوانده است. جدول (۴)، سال‌شمار شاهان ساسانی در کتاب‌های مسعودی، بیرونی و حمزه اصفهانی را نشان می‌دهد:

جدول (۴) سال شمار شاهان ساسانی به روایت مسعودی، بیرونی و حمزه اصفهانی

مسعودی	بیرونی	حمزه اصفهانی	
۱۴ سال (روایت ۱) ۱۴ سال و چند ماه (روایت ۲)	۱۴ سال و ۱۰ ماه (روایت ۱)	۱۴ سال و ۶ ماه (روایت ۲)	اردشیر بابکان
۳۱ سال (روایت ۳) ۳۱ سال و ۶ ماه و ۱۸ روز (نزدیک به روایت نامعلوم طبری و ابوالفرج) ۳۳ سال (روایت ۴)	۳۰ سال و ۶ ماه و ۱۲ روز (روایت ۳)	۳۰ سال و ۲۸ روز (نزدیک به روایت ۲)	شاپور پسر اردشیر
۱ سال (روایت ۱) ۱ سال و ۱۰ ماه (روایت ۲)	۱ سال و ۱۰ ماه (روایت ۲)	۱ سال و ۱۰ روز (روایت ۱)	هرمز پسر شاپور
۳ سال (روایت ۱) ۳ سال و ۳ ماه (روایت ۲)	۳ سال و ۳ ماه و ۳ روز (روایت ۱)	۳ سال و ۳ ماه و ۳ روز (روایت ۱)	بهرام پسر هرمز
۱۷ سال (روایت ۱ و ۲) ۱۸ سال (روایت ۱)	۱۷ سال (روایت ۱ و ۲)	۱۷ سال (روایت ۱ و ۲)	بهرام پسر بهرام
۴ سال و ۴ ماه (روایت ابوالفرج)	۴ ماه (روایت ۲)	۴ ماه (روایت ۲)	بهرام بهرامیان
۷ سال (روایت ۳) ۷ سال و نیم (روایت ۴) ۹ سال و ۶ ماه (روایت ۴)	۹ سال (روایت ۱ و ۲)	۹ سال (روایت ۱ و ۲)	نرسی پسر بهرام
۷ سال و ۵ ماه (روایت ۱ و ۲)	۷ سال و ۵ ماه (روایت ۱ و ۲)	۷ سال و ۵ ماه (روایت ۱ و ۲)	هرمز پسر نرسی
۷۲ سال (روایت ۱ و ۲)	۷۲ سال (روایت ۱ و ۲)	۷۲ سال (روایت ۱ و ۲)	شاپور ذوالاکتاف
۴ سال (روایت ۱ و ۲) ۴۰ سال (روایت ۳)	۴ سال (روایت ۱ و ۲)	۴ سال (روایت ۱ و ۲)	اردشیر پسر شاپور

شاپور پسر شاپور	۵ سال و ۴ ماه (روایت ۲)	۵ سال و ۴ ماه (روایت ۲)	۵ سال (روایت ۱) ۵ سال و ۴ ماه (روایت ۲)
بهرام پسر شاپور	۱۱ سال (روایت ۱ و ۲)	۱۱ سال (روایت ۱ و ۲)	۱۰ سال (روایت ۲) ۱۱ سال (روایت ۱ و ۲)
یزدگرد بزه‌کار	۲۱ سال و ۵ ماه و ۱۶ روز (نزدیک به روایت ۱)	۲۱ سال و ۵ ماه و ۱۷ روز (نزدیک به روایت ۱)	۲۱ سال (روایت ۱) ۲۱ سال و ۵ ماه و ۱۸ روز (روایت ۱) ۲۱ سال و ۱۰ ماه (روایت ۲)
بهرام گور	۲۳ سال (روایت ۲)	۱۸ سال و ۱۰ ماه (روایت ۲)	۱۹ سال (روایت یعقوبی) ۲۳ سال (روایت ۲)
یزدگرد پسر بهرام گور	۱۸ سال و ۴ ماه و ۱۸ روز (روایت ۲)	۱۸ سال و ۳ ماه و ۲۸ روز (روایت ۲)	۱۸ سال و ۴ ماه و ۷ روز (روایت ۲) ۱۸ سال و ۴ ماه و ۱۸ روز (روایت ۲) ۱۹ سال (روایت ۲)
فیروز پسر یزدگرد	۲۷ سال و ۱ روز (روایت ۱ و ۲)	۲۷ سال (روایت ۱ و ۲)	۲۷ سال (روایت ۱ و ۲)
بلاش پسر فیروز	۴ سال (روایت ۱ و ۲)	۴ سال (روایت ۱ و ۲)	۴ سال (روایت ۱ و ۲)
قباد پسر فیروز	۴۳ سال (روایت ۱ و ۲)	۴۲ سال (روایت ۲)	۴۳ سال (روایت ۱ و ۲)
انوشیروان	۴۷ سال و ۷ ماه (روایت ۲)	۴۸ سال (روایت ۱)	۴۷ سال و ۸ ماه (روایت بلاذری) ۴۸ سال (روایت ۱)
هرمز پسر انوشیروان	۱۱ سال و ۷ ماه و ۱۰ روز (نزدیک به روایت ۲)	۹ سال و ۷ ماه و ۱۰ روز (روایت ۲)	۱۲ سال (روایت ۱)
خسرو پرویز	۳۸ سال (روایت ۱ و ۲)	۳۸ سال (روایت ۱ و ۲)	۳۷ سال (روایت ۲) ۳۸ سال (روایت ۱ و ۲)

شیرویه	۸ ماه (روایت ۱ و ۲)	۸ ماه (روایت ۱ و ۲)	۶ ماه (روایت؟) ۱ سال و ۶ ماه (روایت؟)
اردشیر	۱ سال و ۶ ماه (روایت ۱)	۱ سال و ۶ ماه (روایت ۱)	۵ ماه (روایت ۲) ۱ سال و ۶ ماه (روایت ۱)
شهربراز	ندارد!	۳۸ روز (روایت؟)	۲۰ روز (روایت مقدسی) ۴۰ روز (روایت ۱) ۲ ماه (روایت نهاییه / الأرب)
بوران‌دخت	۱ سال و ۴ ماه (روایت ۱)	۱ سال و ۴ ماه (روایت ۱)	۱ سال و ۶ ماه (روایت ۲)
کسری بن قباد	ندارد!	۱۰ ماه (روایت؟)	۳ ماه (روایت ۲)
فیروز (جشنشبنده / جشنس بنده)	۲ ماه (روایت ۲)	۱ ماه و ۲۰ روز (روایت؟)	۲ ماه (روایت ۲) ۶ ماه (روایت؟)
آزرمی‌دخت	۱ سال و ۴ ماه (روایت ۲)	۶ ماه (روایت ۱)	۶ ماه (روایت ۱) ۱ سال و ۴ ماه (روایت ۲)
خرزاد خسرو / فرخ‌زاد خسرو	۱ ماه (روایت ۲)	۱ ماه (روایت ۲)	۱ ماه (روایت ۲) چند ماه (روایت؟) ۱ سال (روایت ۱)
یزدجرد شهریار	۲۰ سال (روایت ۱ و ۲)	۲۰ سال (روایت ۱ و ۲)	۲۰ سال (روایت ۱ و ۲)

جدول گروه مسعودی، بیرونی و حمزه اصفهانی ترکیبی از روایت گروه نخست و دوم است. در میان نویسندگان این گروه، روایت حمزه اصفهانی بسیار اهمیت دارد؛ زیرا از ترجمه‌های خدای‌نامه پهلوی بدون واسطه استفاده کرده است. حمزه در ابتدای کتاب تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء نوشته است: «سنوات این پادشاهان عموماً نادرست و مغشوش است؛ زیرا پس از ۱۵۰ سال از زبانی به زبان دیگر و از خطی شبیه ارقام عدد

به خطی شبیه ارقام عقود نقل شده است؛ از این رو در بیان مطالب این باب چاره نداشتن جز اینکه به گردآوری کتاب‌هایی که این مطالب در آنها به طور مختلف نگاشته شده، بپردازم. هشت جلد کتاب در این موضوع به دست آوردم که عبارت است از: ۱. کتاب *سیر ملوک الفرس* ترجمه ابن مقفع؛ ۲. کتاب *سیر ملوک الفرس* ترجمه محمد بن جهم برمکی؛ ۳. کتاب *تاریخ ملوک الفرس* مستخرج از گنجینه مأمون؛ ۳. کتاب *سیر ملوک الفرس* ترجمه زادویه ابن شاهویه اصفهانی؛ ۴. کتاب *سیر ملوک الفرس* ترجمه یا تألیف محمد بن بهرام بن مطیار اصفهانی؛ ۵. کتاب *تاریخ ملوک بنی ساسان* ترجمه یا تألیف هشام بن قاسم اصفهانی؛ ۶. کتاب *تاریخ ملوک بنی ساسان* اصلاح بهرام بن مردان شاه موبد ولایت شاپور از بلاد فارس. چون این نسخ فراهم آمد با مقایسه و تلفیق آنها این باب را چنان‌که باید ترتیب دادم» (اصفهانی، بی تا، ص. ۸-۹؛ اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۷). به گفته روزن (Rosen) عنوان کتاب هشتم که در فهرست حمزه نیامده، «تاریخ ملوک بنی ساسان من اصلاح موسی بن عیسی کسروی» بوده است (Rosen, 2003/1382, p. 25-52)؛ البته از میان منابع حمزه باید کتاب کسروی را کنار گذاشت؛ زیرا حمزه در فصلی به فهرست و سال‌شمارهای کسروی اشاره کرده و درباره آن نوشته است: «این بود سخنان کسروی و وی معتقد است که در این مورد به تحقیق پرداخته و سال‌های فرمانروایی ساسانیان را همچون سال‌های اسکندر به طور صحیح به دست آورده است؛ اما ادعای کسروی در مورد صحت سنوات ساسانیان نادرست است و با بیان تاریخ اسکندر سازگار نیست» (اصفهانی، بی تا، ص. ۲۳؛ اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۱۷-۱۸). این سخن حمزه نشان می‌دهد که او اعتمادی به فهرست کسروی نداشته است و تفاوت سال‌شمارهای حمزه و جدول کسروی نیز این بی‌اعتمادی را به خوبی نشان می‌دهد.

روش حمزه اصفهانی در انتخاب سال‌شمارها نیز به گفته خودش مقایسه مطالب منابع بوده است، می‌نویسد: «فَلَمَّا اجْتَمَعَتْ لِي هَذِهِ النُّسخُ ضَرَبْتُ بَعْضَهَا بِبَعْضٍ حَتَّى اسْتَوْفَيْتُ مِنْهَا حَقَّ هَذَا الْبَابِ» (اصفهانی، بی تا، ص. ۹). «هنگامی که این نسخه‌ها را گردآوری کردم، برخی را با برخی مقایسه کردم تا آنکه حق این باب را به طور کامل از آنها به دست آوردم». جمله حمزه نشان می‌دهد که او روایتی را اساس قرار نداده، بلکه با مقایسه روایت‌ها، تکرار سال‌شمارها در منابع هفت‌گانه را اساس قرار داده است. او در مواقعی که سال‌شمارها با یکدیگر هم‌خوانی داشته، آنها را معتبرتر دانسته و متداول‌ترین سال‌شمار را به کتاب خود برده است.

با دقت در روایت حمزه اصفهانی که در جدول (۴) آمد، می‌توان ترکیبی از روایت گروه نخست (بهرام موبد، یعقوبی، طبری) و گروه دوم (ابن قتیبه، افیشیوس، مقدسی، ابوالفرج زنجانی) را در سال‌شمارهای او مشاهده کرد؛ هرچند روایت حمزه بیشتر به گروه دوم شباهت دارد. این نشان می‌دهد که هر دو روایت (گروه نخست و گروه دوم) در کتاب‌های *سیر ملوک الفرس* بوده و به پیروی از آنها هر دو روایت در نسخه‌های *خدای‌نامه پهلوی* بوده است؛ زیرا بیشتر منابع حمزه (*سیر الملوک*ها) ترجمه *خدای‌نامه پهلوی* بوده است. این دو روایت متفاوت از سال‌شمار شاهان (به‌ویژه شاهان ساسانی) احتمالاً به دو تحریر متفاوت از *خدای‌نامه* مربوط می‌شود که یکی از این تحریرها به دوره پادشاهی خسرو انوشیروان نزدیک‌تر است؛ زیرا روایت گروه نخست (بهرام موبد، یعقوبی، طبری) همان‌طور که پیش از این گفته شد، شباهت فراوانی با فهرست آگاثیاس دارد که با توجه به ترجمه اسناد رسمی و دولتی ساسانیان در دوره پادشاهی خسرو انوشیروان نوشته شده است (شاپور شهبازی، ۱۳۷۶، ص. ۵۷۹-۵۸۱). احتمالاً در پادشاهی خسرو انوشیروان تدوین و تحریری از *خدای‌نامه* انجام شده که این تحریر تا

دوره اسلامی استنساخ و رونویسی شده است و در دوره‌های بعد نیز بخش‌های تازه‌ای مانند پادشاهی خسرو پرویز تا پادشاهی یزدگرد سوم را به آن افزوده‌اند؛ از این رو تفاوت‌هایی که هامین آنتیلا (Hämeen-Anttila, 2000/1399, p. 253-263, 273 232) درباره تغییر و تحول در نسخه‌های خطی *خدای‌نامه* می‌گوید بیشتر با روایت و تدوین این *خدای‌نامه* مطابقت دارد. در دوره اسلامی، مترجمی این تحریر *خدای‌نامه* را به عربی ترجمه کرده است و حمزه اصفهانی، یعقوبی و طبری از این ترجمه عربی استفاده کرده‌اند و بهرام موبد نیز روایت همین *خدای‌نامه* را اساس سخنان خود قرار داده است.

تحریر دوم که روایت گروه دوم (ابن قتیبه، افیشیوس، مقدسی، ابوالفرج زنجانی) به آن شباهت دارد، احتمالاً پس از دوره خسرو انوشیروان تدوین شده است که در آن با افزودن سرگذشت پادشاهانی که پس از خسرو انوشیروان به پادشاهی رسیدند، بازنگری‌هایی در سال‌شمار شاهان صورت گرفته است. نگارنده احتمال می‌دهد که تحریر دوم نزدیک به دوره اسلامی یا در قرن اول اسلامی انجام شده باشد. از آنجاکه روایت حمزه اصفهانی بیشتر به گروه دوم شباهت دارد، باید گفت که سال‌شمارهای گروه دوم در منابع حمزه پربسامد بوده و به همین دلیل سال‌شمارهای گروه دوم بیشتر در فهرست حمزه منعکس شده است؛ از این رو بیشتر مترجمان *خدای‌نامه* در دوره اسلامی نسخه‌های تحریر دوم *خدای‌نامه* را در اختیار داشته‌اند و دلیل آن هم بیشتر بودن نسخه‌های تحریر دوم *خدای‌نامه* در دوره اسلامی بوده است که این موضوع متأخر بودن تحریر دوم را نشان می‌دهد.

به نظر می‌رسد که شرایط تاریخی، سیاسی، اجتماعی و دینی ایران در دوره اسلامی سبب شده است که در سال‌شمار شاهان و احتمالاً در متن و روایت‌های *خدای‌نامه* بازنگری‌هایی انجام شود و همین بازنگری‌ها، تدوین و تحریر تازه‌ای از *خدای‌نامه* را در قرن نخست هجری قمری به وجود آورده است. این تدوین جدید می‌توانست بیشتر با نیازها و شرایط اجتماعی و سیاسی و تاریخ‌نویسی دوره اسلامی مطابقت داشته باشد؛ از این رو می‌توان به دو تدوین یا دو تحریر *خدای‌نامه* در پیش و پس از اسلام قائل شد که هر دو در دوره اسلامی به عربی ترجمه شده و با عنوان *سیر ملوک الفرس* اساس روایت تاریخ‌نویسان در دوره اسلامی قرار گرفته است.

۶ نتیجه‌گیری

مقایسه سال‌شمار شاهان ساسانی در متن‌های تاریخی چهار قرن نخست اسلامی نشان می‌دهد که این سال‌شمارها را می‌توان به روایت‌های زیر تقسیم کرد: ۱. روایت نخست: آگائاس، بهرام موبد، یعقوبی، طبری؛ ۲. روایت دوم: ابن قتیبه، سعید بن بطریق، مقدسی، ابوالفرج زنجانی؛ ۳. آمیخته‌ای از روایت اول و دوم: مسعودی، حمزه اصفهانی، بیرونی؛ ۴. روایت سوم: موسی بن عیسی کسروی، محبری.

از آنجاکه سال‌شمارهای حمزه اصفهانی آمیخته‌ای از روایت اول و روایت دوم است و با توجه به اینکه منابع حمزه اصفهانی ترجمه‌های *خدای‌نامه پهلوی* یعنی کتاب‌های *سیر ملوک الفرس* بوده است، می‌توان نتیجه گرفت که هر دو روایت احتمالاً به دو تحریر یا دو تدوین *خدای‌نامه* می‌رسد که در دوره اسلامی به عربی ترجمه شده و اساس مطالب کتاب‌های *سیر ملوک الفرس* و به دنبال آنها اساس سخن حمزه اصفهانی بوده است.

روایت گروه نخست به سال‌شمارهای آگائاس شباهت فراوانی دارد و می‌توان گفت که این روایت به خدای‌نامه‌ای مربوط می‌شود که با توجه به شرایط سیاسی، فرهنگی و اجتماعی زمان خسرو انوشیروان تدوین

شده بود. موبدان پس از پادشاهی خسرو انوشیروان، داستان‌ها و روایت‌های پادشاهی هرمزد پسر خسرو انوشیروان تا یزدگرد سوم را به آن افزوده‌اند و نسخه‌های خطی این تحریر تا دوره اسلامی رونویسی شده است. در دوره اسلامی، بهرام بن مردانشاه موبد کوره شاپور از ولایت فارس روایت این *خدای‌نامه* را اساس قرار داده و با کمک آن سال‌شمار شاهان ایران را اصلاح کرده است. همچنین یعقوبی و طبری از ترجمه عربی این *خدای‌نامه* برای ذکر سنوات پادشاهان ساسانی استفاده کرده‌اند.

روایت گروه دوم به تدوین دیگری از *خدای‌نامه* مربوط می‌شود که به احتمال فراوان نزدیک به دوره اسلامی یا در قرن اول اسلامی انجام شده است. این تدوین متأخر احتمالاً با بازنگری در تحریر گذشته و با توجه به وضعیت اجتماعی و سیاسی و همچنین نیازهای اواخر پادشاهی ساسانی یا اوایل دوره اسلامی تنظیم شده بود. از آنجاکه سال‌شمارهای حمزه اصفهانی بیشتر با این گروه مطابقت دارد، باید تعداد بسیاری از نویسندگان سیر *الملوک‌ها* از نسخه‌های این *خدای‌نامه* استفاده کرده باشند؛ از این رو تعداد نسخه‌های خطی این *خدای‌نامه* در اوایل دوره اسلامی بیشتر بوده است و مترجمان نیز بیشتر از این تدوین برای ترجمه خود استفاده کرده‌اند.

منابع

آذرنوش، آذرتاش (۱۳۷۰). «بن‌قتیبه» در *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی* (زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج. ۴). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم (۱۹۹۲م). *المعارف* (تحقیق ثروت عکاشه). الهيئة المصرية العامة للكتاب.

ابن قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم (۱۹۹۷م). *عیون الأخبار* (تحقیق مُنذر محمد سعید ابوشعر، ج. ۱). دارالکتب العربی.

ابن قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم (۱۹۹۷م). *عیون الأخبار* (تحقیق مُنذر محمد سعید ابوشعر، ج. ۲). دارالکتب العربی.

ابن قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم (۱۹۹۷م). *عیون الأخبار* (تحقیق مُنذر محمد سعید ابوشعر، ج. ۳). دارالکتب العربی.

ابن قتیبه الدینوری، عبدالله بن مسلم (۱۹۹۷م). *عیون الأخبار* (تحقیق مُنذر محمد سعید ابوشعر، ج. ۴). دارالکتب العربی.

ابن ندیم، محمد بن اسحق (۲۰۱۳م). *الفهرست*. دارالمعرفة.

اصفهانى، حمزه بن حسن (۱۳۴۶). *تاریخ پیامبران و شهریاران* (جعفر شعار، مترجم). امیرکبیر.

اصفهانى، حمزه بن الحسن (بی‌تا). *تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء*. منشورات دارالمکتبة الحیاء.

افتیشیوس، سعید ابن بطریق (۱۹۰۵م). *التاریخ المجموع على التحقيق و التصديق* (ج. ۱). الآباء اليسوعيين.

افتیشیوس، سعید ابن بطریق (۱۹۰۵م). *التاریخ المجموع على التحقيق و التصديق* (ج. ۲). الآباء اليسوعيين.

البیرونی الخوارزمی، ابی‌الریحان محمد بن احمد (۱۸۷۸م). *الآثار الباقية عن القرون الخالية* (مقدمه و حواشی زاخاؤو). لایپزیک.

- بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۹۲). *الآثار الباقية عن القرون الخالية* (پرویز اذکائی، مترجم). نی. تفضلی، احمد (۱۳۷۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام* (به کوشش ژاله آموزگار). سخن. خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۶). از شاهنامه تا خداینامه، جستاری درباره مأخذ مستقیم و غیرمستقیم شاهنامه. *نامه ایران باستان*، (۲۰۱)، ۳-۱۲۰. <http://noo.rs/SNkNW>
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۵۷). «ابوعلی بلخی» در *دانشنامه ایران و اسلام* (ج. ۸). بنگاه ترجمه و نشر کتاب. خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۳). «خدای‌نامه» در *تاریخ جامع ایران* (زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج. ۵). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی). دینوری، آبی حنیفه احمد بن داود (۱۳۳۰). *الأخبار الطوال* (محمد سعید الرافع بسماعة الشیخ محمد الخضری). مطبعة السعادة.
- رُوزن، بارون و. (۱۳۸۲). درباره ترجمه‌های عربی خدای‌نامه (محسن شجاعی و علی بهرامیان، مترجم). *نامه فرهنگستان*، (۱۵)، ۷-۵۲.
- شاپور شهبازی، علیرضا (۱۳۷۶). «خداینامه در متن یونانی»، در *سُخنواره (پنج‌جاه و پنج گفتار پژوهشی به یاد دکتر پرویز ناتل خانلری)* (به کوشش ایرج افشار و هانس روبرت رویمر). توس.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری* (ابوالقاسم پاینده، مترجم، ج. ۲). اساطیر. طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری* (ابوالقاسم پاینده، مترجم، ج. ۵). اساطیر. الطبری، محمد بن جریر (بی‌تا). *تاریخ الطبری* (تحقیق ابوصهیب الکریمی). بیت الأفكار الدولية. کریستن‌سن، آرتور امانوئل (۱۳۸۵). *ایران در زمان ساسانیان* (رشید یاسمی، مترجم). صدای معاصر.
- محمودی لاهیجانی، سید علی (۱۴۰۳). منابع و روش موسی بن عیسی کسروی در انتخاب سال‌شمار شاهان ساسانی. *جستارهای نوین ادبی*، ۵۷(۴)، ۱۶۰-۱۳۳.
- <https://doi.org/10.22067/jls.2025.91065.1659>
- المسعودی، علی بن الحسین بن علی (۱۹۳۸م). *التنبیه والإشراف (بتصحیح و مراجعتہ عبداللہ اسماعیل الصاوی)*. دارالصاوی.
- المسعودی، علی بن الحسین بن علی (۱۹۷۳م). *مروج الذهب و معادن الجواهر (بتحقیق محمد یحیی‌الدین عبدالحمید، ج. ۱)*. دارالفکر.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). *آفرینش و تاریخ* (محمدرضا شفیعی کدکنی، مترجم، ج. ۱-۳). آگه.
- المقدسی، المطهر بن طاهر (۱۹۰۳م). *البدء و التاریخ* (کلیمان هوار، مصحح، ج. ۳). مکتبه المثنی.
- نولدکه، تئودور (۱۳۵۸). *تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان* (عباس زریاب، مترجم). انجمن آثار ملی. نولدکه، تئودور (۱۳۷۹). *حماسه ملی ایران* (بزرگ علوی، مترجم). نگاه.
- نهایه الأرب فی اخبار الفرس و العرب (۱۳۷۵). تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. هامین‌آنیلا، یاکو (۱۳۹۹). *خدای‌نامگ: شاهنامه فارسی میانه* (مهناز بابایی، مترجم). مروارید.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب بن جعفر بن وهب (۱۸۸۳م). *تاریخ یعقوبی* (تصحیح مارتین تئودور هوتسما، ج. ۱). بریل.

References

- Al-Biruni al-Khwarizmi, M. A. (1878). *Athar al-Baqiya 'an al-Qurun al-Khaliya* [Chronology of Ancient Nations] (Sachau, introduction and notes). Leipzig. [In Arabic].
- Al-Mas'udi, A. H. A. (1938). *Al-Tanbih Wa l-Ischraf* (A. I. Al-Sawi, Ed.). Dar al-Sawi. [In Arabic].
- Al-Mas'udi, A. H. A. (1973). *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar* (M. Y. A. Al-Din, Ed., Vol. 1.). Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Al-Tabari, M. J. (n.d.). *Tarikh al-Tabari* (A. S. Al-Karmi, Ed.). Bayt al-Afkar al-Dawliyah. [In Arabic].
- Azarnoush, A. (1991). "Ibn Qutaybah" In *Da'irat al-Ma'arif-e Bozorg-e Islami* (K. Musavi Bijanordi, Ed., Vol. 4). Markaz Da'irat al-Ma'arif-e Bozorg-e Islami. [In Persian].
- Biruni, M. A. (2013). *Athar al-Baqiya 'an al-Qurun al-Khaliya* (P. Septiman, Trans.). Ney. [In Persian].
- Christensen, A. (2007). *Irān dar Zamān-e Sāsānīān* [Iran Under the Sasanians] (R. Yāsāmī, Trans.). Šadā-ye Mo'ašir. [In Persian].
- Dinawari, A. D. (1951). *Akhbār al-Tawāl* (M. S. al-Rāfi', Ed.). Maṭba'at al-Sa'āda. [In Arabic].
- Eutychius, S. B. (1905). *Al-Tārīkh al-Majmū' 'Alā al-Taḥqīq wa al-Taṣdīq* (Vol. 1). Ābā' al-Yasū'iyyīn. [In Arabic].
- Eutychius, S. B. (1905). *Al-Tārīkh al-Majmū' 'Alā al-Taḥqīq wa al-Taṣdīq* (Vol. 2). Ābā' al-Yasū'iyyīn. [In Arabic].
- Hämeen-Anttila, J. (2018). *Khwadāynāmag: The middle Persian book of kings*. Brill.
- Hämeen-Anttila, J. (2020). *Khwadāynāmag: The middle Persian book of kings*. (M. Baba'i, Trans.). Morvarid. [In Persian].
- Ibn al-Nadim, M. I. (2013). *Al-Fihrist*. Dar al-Ma'arifa. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah, A. M. (1992). *Al-Ma'arif* (Th. Okasha, Ed., Vol. 4). Egyptian General Book Organization. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah, A. M. (1997). *Uyūn al-Akhbār* (M. S. Abū Sha'r, Ed. Vol. 1). Dār al-Kutub al-'Arabīyah. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah, A. M. (1997). *Uyūn al-Akhbār* (M. S. Abū Sha'r, Ed. Vol. 2). Dār al-Kutub al-'Arabīyah. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah, A. M. (1997). *Uyūn al-Akhbār* (M. S. Abū Sha'r, Ed. Vol. 3). Dār al-Kutub al-'Arabīyah. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah, A. M. (1997). *Uyūn al-Akhbār* (M. S. Abū Sha'r, Ed. Vol. 4). Dār al-Kutub al-'Arabīyah. [In Arabic].
- Isfahani, H. H. (1967). *History of Prophets and Kings* (J. Sha'ar, Trans.). Amirkabir. [In Persian].
- Isfahani, H. H. (n.d.). *Tarikh Sini Muluk al-Ard wa al-Anbiya*. Manshurat Dar Maktabat al-Hayat. [In Arabic].
- Khatibi, A. (2014). "Khoday-Nameh" *Tarikh-e Jame'-e Iran* (k. mosavi bojnordi, Ed., Vol. 5). Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Khaliqi-Motlaq, J. (2007). From Shahnameh to Khodainameh, a Study on the Direct and Indirect Sources of Shahnameh. *Nāmāh-ye Irān-e Bāstān*, (1-2), 3-120. <http://noo.rs/SNkNW> [In Persian].
- Khaliqi-Motlaq, J. (1978). "Abū 'Alī Balkhī" In *Dānīshnāmīh-ye Irān wa Islāmi* (Vol. 8). Bongāh Tarjumeh va Nashr-e Ketāb. [In Persian].
- Mahmoudi Lahijani, S. A. (2024). The Sources and Methodology of Musa ibn Isa al-Kasravi in Determining the Chronology of the Sasanian Kings. *Jostārḥā-ye Novīn Adabī* [New Literary Studies], 57(4), 133-160. <https://doi.org/10.22067/jls.2025.91065.1659> [In Persian].
- Maqdisi, M. T. (1995). *Āfarīnesh wa Tārīkh* (M. Shafī'ī Kadkanī, Trans., Vols. 1-3). Āgeh. [In Persian].
- Maqdisi, M. T. (1903). *Al-Bad' wa al-Tārīkh* (C. Huar, Ed., Vol. 3). Maktabat al-Muthannā. [In Arabic].
- Nöldeke, T. (1979). *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden* (A. Zaryāb, Trans.). Anjoman-e Āthār-e Mellī. [In Persian].
- Nöldeke, T. (2000). *Das iranische Nationalepos* (B. Alavī, Trans.). Negāh. [In Persian].
- Nihāyat al-Arb fī Akhbār al-Furs wa al-'Arab* (1996). (M. T. Dānesh-Pazhūh, Ed.). The Association of Cultural Works and Honors. [In Arabic].

- Rosen, B. V. (2003). About Arabic Translations of Xodainameh (M. Shoja'i, & A. Bahramian, Trans.). *Nameh-ye Farhangestan*, (15), 7-52. [In Persian].
- Shapour Shahbazi, A. (1990). On the Xwadāy-nāmag. *Acta Iranica* 30 [= *Papers in Honor of professor Ehsan Yarshater*]. Leiden.
- Shapour Shahbazi, A. (1997). *Khodāynameh in Greek text, in Sokhnavara* (Fifty Five Research Speeches in Memory of Dr. Parviz Nataalkhanleri (I. Afshār & H. R. Römer, Eds.). Tus. [In Persian].
- Tafazoli, A. (1997). *History of pre-Islamic Iranian literature* (J. Āmuzgār, Ed.). Sokhan. [In Persian].
- Tabari, M. J. (1996). *Tarikh-e Tabari [The History of Prophets and Kings]* (A. Payandeh, Trans. Vol. 2). Asatir. [In Persian].
- Tabari, M. J. (1996). *Tarikh-e Tabari [The History of Prophets and Kings]* (A. Payandeh, Trans. Vol. 5). Asatir. [In Persian].
- Ya'qubi, A. (1883). *The History of al-Ya'qubi* (M. T. Houtsma, Ed.). Brill. [In Arabic].